

УДК 374.87

ПОГЛЯДИ М.І.ПИРОГОВА НА ОРГАНІЗАЦІЮ БАГАТОСТУПЕНЕВОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ У ДЕРЖАВІ

Т.А.Федик, Т.Й.Січко

Анотація. У статті розглядаються актуальні для сьогодення погляди відомого хірурга на організацію взаємопов'язаної багатоступеневої системи освіти у державі на основі етнопедагогіки, гуманізації й демократизації навчально-виховного процесу.

Ключові слова: багатоступенева система освіти, етнопедагогіка, навчання рідною мовою, принципи навчання, сімейне виховання, освіта жінок.

Аннотация. Статья посвящена аспектам педагогической деятельности Н.И.Пирогова, известного хирурга, общественного деятеля. В ней рассматриваются его взгляды на организацию взаимосвязанной разноуровневой системы просвещения в государстве на основе этнопедагогике, гуманизации и демократизации учебно-воспитательного процесса

Ключевые слова: разноуровневая система просвещения, этнопедагогика, обучение на родном языке, принципы обучения, семейное воспитание, женское образование.

Summary. The article is devoted to the aspects of pedagogical activities of M. I. Pirohov, a famous surgeon and a public figure. It discusses his relevant to present views on the organization of interconnected multi-level education system in the country based on ethnopedagogics, humanization and democratization of the educational process.

Key words: multilevel education system, ethnopedagogisc, education in mother tongue, principles of teaching, family education, women edykation.

Постановка проблеми в загальному вигляді. У період розбудови української держави, національної освіти й виховання набуває особливої ваги головний обов'язок педагога — «...формування освіченої, творчої особистості, становлення її фізичного і морального здоров'я, забезпечення пріоритетності розвитку людини, відтворення і трансляція культури і духовності в усій різноманітності вітчизняних та світових зразків» [4, с.6].

Державотворчий процес виявив суттєві недоліки у галузі теорії та методики виховання: невідповідність виховного ідеалу, пропонуваного освітою, та ідеалу людини, що формується у повсякденні; розмитість визначення наступності між суміжними ланками освіти.

Парадигма виховання і освіти ще формується, обґрунтовується. Необхідні конкретні розробки щодо мети, ідеалів, цінностей, змісту виховання і навчання в освітніх закладах різних типів і рівнів на сучасному етапі. Серед базових питань — вивчення методів і форм навчання й виховання як дітей,

молоді, так і дорослих; систематизація, ґрунтовний аналіз та класифікація різних виховних впливів у певних вікових періодах; обґрунтування ідеалу виховання в українському суспільстві для усіх вікових груп.

Активніше відроджується і вступає в свої права українська школа в Україні — народна, національна, європеїзована, різновидна: гімназія, ліцей, коледж, недільне навчання тощо [6, с.10]. Тому з усією очевидністю постає проблема організації багатоступеневої освіти у державі на основі етнопедагогіки, наступності у виховному впливі, засвоєнні знань і навичок у вихованців освітніх закладів різних рівнів, єдності вимог до виховання особистості у цих закладах. Ця проблема розглядається у дослідженнях Л.Артемової, І.Беха, І.Зязюна, О.Кононко, В.Кременя, Н.Лисенко, Т.Поніманської, О.Савченка.

З поділом навчальної системи держави на ступені для певних вікових груп, визначення конкретних навчальних, виховних завдань для виховання свідомого, високоосвіченого громадянина зустрічаємося, вивчаючи освіту Афіньської держави (7—12 років — елементарна школа грамоти; 12—15 років — граматична школа; 15—18 років — гімназій; 18—21 рік — ефебія, філософська школа). В Україні козацької доби — перший ступінь — сімейне виховання, другий — родинно-шкільне виховання, третій — вища освіта. Та з плином часу і змінами політичних систем з кінця XVII ст. до середини XX ст. у нашій країні набула розповсюдження концепція формальної освіти. Прибічники цієї концепції вважали, що джерелом знань є розум людини, що знання — витвір розуму. Тому в змісті освіти різних закладів переважали предмети, які виконували функцію «гімнастики розуму». Але ця теорія збіднює провідну функцію освіти — забезпечувати духовний, розумовий, фізичний розвиток особистості. Щоб виконати ці завдання, мають спільно працювати всі — батьки, вихователі дошкільних установ, вчителі школи, викладачі вищих навчальних закладів, громадськість, спираючись на рекомендації видатних педагогів минулого і сучасності.

Мета статті. Аналізуючи творчість і освітянську діяльність М.І.Пирогова — лікаря, громадського діяча і педагога, ми побачили у його працях новаторські ідеї щодо організації багатоступеневої освіти на засадах надбань етнопедагогіки, гуманізації, демократизації навчально-виховного процесу, які є актуальними в наш час. У статті ми прагнемо розкрити те цікаве і плідне, що було зроблене ним за складних соціально-політичних умов, подібних до сучасних.

Виклад основного матеріалу. Педагогічний спадок Пирогова — це понад 100 статей, циркулярів, доповідних записок, розпоряджень, промов, листів, проєктів тощо. Варто зазначити, що ті педагогічні ідеї, ті освітянські проблеми, які він так ґрунтовно і прискіпливо аналізував, не втратили ні своєї гостроти, ні своєї актуальності і дотепер.

Багатовекторність педагогічних, освітянських тем вражає: реформування освіти, проблеми формування світогляду; завдання вчителів у школі; освіта та виховання; школа і життя; оцінювання знань учнів; про перевідні іспити; про створення педагогічних семінарій; методи викладання; наочність у навчанні; матеріальний стан вчителів; необхідність літературних бесід у гімназіях; програми і правила жіночих пансіонів, високе призначення жінки; викладання географії та історії; проведення педагогічних нарад; погляди на загальний статут університетів; навчальні посібники і підручники; зв'язок загальнолюдської і спеціальної освіти; наукову і культурно-просвітницьку роль університетів тощо. Перелік може бути значно подовжений. Як відзначав К.Д.Ушинський, «... немає, здається, жодного такого питання з тих, що виникли у нас останнім часом, на яке не відгукнувся б М.І.Пирогов, з приводу якого він не сказав би свого слова, сповненого думкою й почуттями» [16, с.306]. Але не можна не звернути увагу на те, що всі педагогічні праці Пирогова поєднані одною думкою: всі, хто готуються бути корисними громадянами, спочатку повинні навчитися бути людьми [12, с.39].

М.І.Пирогов був освітянином нового типу: освічений, гуманний реформатор, супротивник казенної педагогіки, який прагнув творчо розвивати освіту й керувати нею по-новому. Щиро поважали й любили Миколу Івановича такі діячі, як О.І.Герцен, К.Д.Ушинський, Д.І.Писарев, В.Я.Стоюнін, котрі сміливо рухали вперед педагогічну думку. Вся педагогічна, громадська, культурно-просвітницька діяльність цієї надзвичайно видатної особистості здійснювалась в просторі і була означена смисловим масштабом понять: ГУМАНІЗМ, ОСВІТА. За його глибоким переконанням, майбутнє (на яке була спрямована вся його діяльність, всі його наукові і літературно-педагогічні праці) значною мірою залежить від єдності і вагомості цих складових в житті людини, суспільства, держави.

Гуманізм Пирогова ґрунтується на засадах християнства, моральних нормах людяності і громадянського обов'язку. Людиноцентризм — основа активної науково-педагогічної діяльності Пирогова на теренах освіти. У своїй статті «Питання життя» (1856 р.) він підкреслював: «Щоб жити

справді по-людському, а не ганятися лише за матеріальними вигодами, треба розв'язати питання життя про сутність освіти». Учений захищав ідею рівного для всіх загальнолюдського виховання, виступав проти ранньої спеціалізації, стверджуючи, що професійному навчанню повинна передувати загальна освіта [13, с.162].

Шкільна система, за його проектом, має будуватись за принципом єдиної школи і в єдності гуманітарної та реальної освіти:

I ступінь — елементарна (початкова) школа — 2 роки. На наш погляд, цьому ступеню відповідають старша і підготовча група дошкільної освіти. В якості першого ступеня освіти йде елементарна початкова дворічна школа. Програма занять у цій школі розрахована на розвиток в учнів початкових основ мислення і спостережливості через вивчення рідної мови, рахунку і, зокрема, формування спостережливості шляхом наочного навчання в дусі Песталоцці.

II ступінь — неповна середня школа двох типів: класична прогімназія (4 роки; загальноосвітній характер); початок спеціалізації за професійним спрямуванням; реальна прогімназія (4 роки).

Ті, хто закінчили реальну прогімназію, йдуть або в реальну гімназію, або в III клас класичної прогімназії, або на практичну роботу. У перших двох класах класичної і реальної прогімназій курс навчання практично однаковий. З III класу класичної прогімназії починається навчання латинській, а з IV класу – грецькій мовам. З класичної гімназії можна вступати в університети чи у вищий спеціальний навчальний заклад, тоді як ті, хто закінчив реальну гімназію, приймаються лише у вищі спеціальні навчальні заклади або ж ідуть на практичну роботу.

III ступінь — середня школа двох типів: класична гімназія (5 років, загальноосвітній характер: латинська, грецька, російська мови, математика); реальна гімназія (3 роки, прикладний характер: спецпредмети); у наш час це професійні навчальні заклади.

Метою класичної гімназії М.І.Пирогов вважав підготовку до університетського навчання.

Освіту в реальних гімназіях Пирогов призначає для задоволення практичних потреб виробничо-технічного життя. Студенти, які закінчили такі реальні гімназії, за планом Пирогова, отримують вихід або безпосередньо на ниву практичної діяльності, або до вищих, але спеціальних, навчальних закладів, а не до університету [9, с.115—117].

IV ступінь — вища школа: університети, ВНЗ.

Завдання вищої школи — насамперед продовження підготовки і виховання людини. На думку М.І.Пирогова, потрібні серйозні зміни в університетському житті. Переконання спрямовують людину на шлях не механічного виконання своїх «службових» або «професійних» обов'язків, а на «шлях служіння суспільству за покликанням, через усвідомлення високого обов'язку перед ним» [13, с. 170]. Університети є кращими типами вищої школи, здатними готувати не вузького, однобічного фахівця, а людину з широкою науковою ерудицією і твердими етичними переконаннями. Та головними проблемами для вищої школи того часу є: віддаленість від ідеалу; становість, класовість; відсутність належного кадрового забезпечення; ненаукове спрямування; надмірний формалізм; відсутність автономії в управлінні та керівництві; недосконалість методів університетського викладання і системи вступних екзаменів; відірваність від реального життя і відсутність зовнішніх зв'язків.

До викладання у вищій школі Пирогов пропонував залучати відомих учених, проводити семінари, рекомендував регулятивні бесіди професорів зі студентами, радив активізувати роботу на практичних заняттях і всіляко розвивати у студентів навички самостійного мислення.

Вимагаючи реформування університетів, М.І.Пирогов сформулював положення, на основі яких, на його думку, воно має бути здійснене. Головна сила університетської освіти — наука. Ця сила уособлюється колегією професорів і викладачів. Звідси М.Пирогов робить такий практичний висновок: слід забезпечити університети гідним у науковому (а також і в моральному) відношенні професорсько-викладацьким складом. З цією метою вчений пропонував проведення наступних заходів: встановлення якомога більшої оплати праці, забезпечення умов для проведення більш ґрунтовних і широких наукових досліджень; захист університетів від проникнення до професорського складу випадкових осіб; залучення нових наукових сил із числа найбільш талановитих випускників [13, с.190].

Важлива проблема вищої школи — надмірний формалізм при просуванні на шляху до вищих наукових ступенів. Педагог вважав недоцільним наявність великої кількості наукових ступенів (кандидата, магістра, доктора), рекомендував обмежити їхню кількість двома: ступенем кандидата і доктора наук. Також, на думку вченого, слід ліквідувати надмірну кількість екзаменів, які повинні складати кандидати на науковий ступінь. М.І.Пирогов стверджував, що спрощення екзаменів

дозволить цим особам приділяти більше уваги поглибленій науковій роботі у сфері своєї спеціальності.

Відомо, що основним і чи не єдиним методом викладання в університеті за часів М.Пирогова була лекція. На його думку, ця форма заняття має педагогічний і науковий інтерес лише в двох випадках: по-перше, коли викладач подає нові наукові істини, які ще не були обнародовані або йому одному відомі й ним відкриті, по-друге, коли викладач володіє особливим даром слова. У першому випадку лекції слугують сильним засобом у руках істинних діячів науки для усного викладу нових ідей, ще не настільки опрацьованих, щоб вийти в світ у друкованому вигляді. Було б ідеально, коли б у лекціях поєднувались обидві ці якості: і наукова новизна матеріалу, і прекрасне мовлення викладача [13, с.195].

Розробляючи багатоступеневу систему освіти, Пирогов велику увагу приділяв змісту навчання, його формам і методам. Він був прихильником розвивального навчання. Основними дидактичними принципами вважав усвідомленість навчання, активність і наочність. Високо цінував словесні, практичні методи, але надавав перевагу наочному викладанню. У центрі уваги педагогів повинні бути активні методи навчання, які сприяли б розвиткові думки учнів, розвивали б їхні здібності та інтереси, прищеплювали б вміння самостійно працювати. В усіх навчальних закладах слід широко використовувати наочність. З метою активізації учнів варто організовувати навчальні ігри, оскільки вони сприяють розвиткові мислення, почуттів, фантазії.

Успіх навчання Пирогов ставив у залежність від наступних чинників: *особистості учня, особистості вчителя, індивідуального підходу, особливості навчальної дисципліни.*

Педагог виступав проти перевантаження учнів, а щодо контролю й перевірки знань, то їх слід здійснювати безперервно. Іспити мають тільки бути випускні, перевідні він заперечував, оскільки вони є недовірою до особистості вчителя і учнів, їхньої добросовісності. Микола Іванович одним із перших висунув ідею нерозривності навчання й виховання. Нині це один із принципів дидактики. Він високо оцінював роль учителя і ставив до нього відповідні вимоги, зокрема щодо належної підготовки та перепідготовки.

Аналізуючи сутність виховання як свідомого управління процесом формування особистості, М.Пирогов визначав безумовним керівним принципом повагу до учня, необхідною умовою успіху у вихованні вважав вивчення особливостей природи, закономірностей психічного й фізичного розвитку учня, а також знання індивідуальних властивостей кожного вихованця [17, с.265].

Нездатність володіти увагою вихованців вчений розцінював як джерело невдач у педагогічній діяльності. Великого значення надавав умінню вчителя враховувати індивідуальні відмінності в характері й здібностях учнів. Досвідчений учитель повинен пробудити увагу учнів і розвинути в них інтерес до нового навчального матеріалу, а це, на думку Пирогова, — найголовніше для успішного навчання. Вчителі повинні дбати про підвищення свого методичного рівня, обмінюватися досвідом з іншими, в усьому бути прикладом для молоді. Проте головне для вчителя — його освіта, ґрунтовне знання свого предмета і методики навчання та виховання учнів. Важливим аспектом морального виховання він вважав формування свідомої дисципліни, рішуче боровся проти використання у дисциплінуванні учнів тілесних покарань, сварок, лайок, що негативно впливають на нервову систему та психіку дитини, принижують людську гідність.

Пирогов сприяв поліпшенню роботи педагогічних рад гімназій, розширив зміст обговорюваних питань, увів у їх діяльність доповіді й обмін думками з дидактичних питань, всіляко заохочував методичні пошуки вчителів, рекомендував взаємовідвідування уроків. Патріот своєї батьківщини, М.І.Пирогов вважав обов'язковим, щоб виховання і навчання проводились рідною мовою. Він поставив проти космополітизму у справі виховання і навчання дітей, котрий виражався в тому, що дітям привілейованих верств населення з раннього віку гувернери прищеплювали презирство до рідної мови і любов до іноземної. Пирогов був впевнений у тому, що потішний звичний спосіб навчання малолітніх, мало не грудних малюків, французькій, англійській мовам нерозумний, він соромить національне почуття, ніскільки не сприяючи поширенню наукових знань та поглибленню мислительного потенціалу країни.

Росіянин за національністю, Микола Іванович домагався навчання і виховання рідною мовою народу, який переважає на територіальній одиниці, на усіх ступенях освіти, знайшовши собі спільника в особі Т.Г.Шевченка. Тарасові Шевченку була близька ініціатива Пирогова щодо створення недільних шкіл, тому він приймає рішення вислати з Санкт-Петербурга для українських учнів 50 примірників свого «Кобзаря». Крім того, Тарас Григорович склав і надрукував для безкоштовної роздачі свій «Буквар Южнорусский» рідкісний для тих часів підручник з української мови, розповсюджений у недільних школах. Взагалі Шевченко і Пирогов спільно задумали великий

проект — цілу серію підручників для дорослих учнів українською мовою. Але встигли випустити тільки «Буквар». Неважко уявити, який результат дала б спільна діяльність у царині педагогіки. Звернемо увагу на передшкільне виховання дітей. Вчений висловлював цінні думки про психологію дитини, про засоби розвитку дитячої уваги з раннього віку.

Велику цінність мають висловлювання Пирогова про виховання дітей у сім'ї перед школою. Він закликав батьків до формування цілісної та правдивої людини з раннього дитинства. Цікавими є думки про необхідність вправляти увагу дитини, розумно зіставляти наочність і живе слово у вихованні, розвивати у дітей можливість здобуття реальної освіти через «розумні ігри», пов'язані з пізнанням предметів і явищ оточуючого життя, використовувати дитячі ігри. Сучасні цим думкам і Шевченкові слова: «Освіта мусить багатити, а не окрадати серце людське» [5, с. 278].

Початкове сімейне виховання дітей Микола Іванович вважав тією сходиною, з якої починає формуватись моральна людина, основою, на якій базується подальша шкільна освіта. Він обурювався тим, що батьки, не рахуючись із схильностями дітей, самоуправно і самовільно призначали свою дитину ще з пелюшок для тої чи іншої касти суспільства, поспішали підготувати її до виконання класових обов'язків, забуваючи про те, що треба перш за все забезпечити розвиток особистості, сформувати моральні переконання, необхідні людині для вступу на самостійний життєвий шлях; підкреслив шкоду ранньої професіоналізації, спеціалізації в освіті як для самої людини, так і для суспільства. Микола Іванович закликав вихователів і батьків добре вивчати духовний світ дитини, розумно направляти розвиток і виховання дітей, керуючись дитячою психологією. Наприклад, у сімейному вихованні є більше можливостей, ніж у школі, керувати індивідуальним розвитком дитини, враховуючи її особливості та схильності. Ним поставлено на обговорення педагогів найважливіше питання педагогіки: яким повинен бути напрямок виховної роботи у сім'ї? Сам він дав цьому питанню оригінальну відповідь: у процесі сімейного виховання дітей для підготовки до школи мати повинна дати їм основи реальної освіти, широко використовуючи при цьому дитячі ігри.

У статті «Питання життя» Пирогов піддав критиці постановку жіночого виховання в Росії, котре не відповідало, на думку вченого, ні особистим схильностям, ні суспільному призначенню жінки. Він намагався підняти жінку в очах суспільства. Більше того, Пирогов вважав, що, доглядаючи з коліски людину, навчаючи її вуста і перших слів, і першої молитви, жінки стають головними зодчими суспільства. Адже головне призначення матері, стверджував він, віддати себе повністю родині, справі виховання дитини, і жінка повинна бути підготовленою до виховної діяльності: «Неоціненне щастя, — писав Пирогов, — бути вихованим у перших роках дитинства освіченою матір'ю, знаючою і розуміючою всю висоту, всю святість свого покликання» [15, с. 12]. Щоб виконати цю місію, матері необхідно постійно займатись самовихованням та самоосвітою, мати здатність ясно і зрозуміло говорити з дітьми, а головне — постійно працювати над покращенням виховання дітей. І знову Т.Шевченко: «Мати, всюди однакова мати. Коли розумна та щира, то й діти вийдуть в люди, хоч попідтинню; а хоч і одукована, та без розуму, без серця, то й діти виростуть, як те ледащо в шинку» [5, с.279].

У своїх наукових працях Пирогов не раз звертався до проблеми неписьменності. Нині важко сказати, хто перший запропонував ідею недільного навчання — Шевченко, «керівники» таємного товариства — студенти Я.Бекман і М.Муравський (так свідчить радянська історіографія) чи (найімовірніше), з «подачі» О.Герцена, університетський професор П.Павлов. Однак достеменно відомо, що офіційний дозвіл на відкриття недільних шкіл і практичну допомогу для їх створення забезпечив попечитель Київського навчального округу М.Пирогов. У листі до міністра народної освіти від 13 жовтня 1859 року він писав: «Беручи до уваги користь недільних шкіл для дітей трудового класу, які не мають ні часу, ні грошей, я дозволив... студентам відкрити недільну школу для хлопчиків». Пізніше, 1864 року, Пирогов згадував: «За відкриття недільних шкіл першими взялися малороси, ревні шанувальники Куліша й Шевченка, кращі учні професора Павлова... Учителі ліпші й за здібностями, і за моральними якостями узялися навчати грамоті, письму й лічбі з несподіваним педагогічним тактом, звернули увагу на новітні методи навчання, зайнялися ними й досягли успіхів над усякі очікування» [12, с. 49].

Недільні школи, на нашу думку, теж є початковим шаблоном освіти, як і елементарна (початкова) освіта, але вони призначені для освіти малозабезпечених верств населення різних вікових категорій. Особливістю недільних шкіл було не тільки те, що учні навчалися безплатно, а й те, що вчителі працювали добровільно; і серед них — майбутні відомі вчені, громадські діячі, письменники — М.Старицький, М.Драгоманов, А.Свидницький.

Висновки. М.Пирогов свого часу з боєм відзначав, що питання виховання не стали поки що питаннями життя. Найбільш суттєвим недоліком, а точніше, вадою сучасного виховання,

М.І.Пирогов називав становість освіти і виховання, вважаючи цю перешкоду несправедливою, такою, яка не відповідає інтересам держави, педагогіки і моралі. Не менш серйозною вадою, як становість, вчений уважав вузькопрофесійну та чиновницьку кар'єристичну спрямованість виховання. Добивався, щоб школа змінилась і готувала справді широко освічену людину.

На нашу думку, усі вище перераховані проблеми актуальні й для сучасного українського суспільства, рекомендації до їх розв'язання знаходимо у Пирогова. Організація загальнодержавної взаємоп'єднаної ступеневої системи освіти на засадах людиноцентризму, надбань етнопедагогіки, гуманізму й демократизму здатна сформувати якісно нову особистість, адже тільки людина з високими моральними переконаннями здатна протистояти спокусам сучасного суспільства (кар'єризм, лицемірство, особиста користь). Виховання щирості і відвертості душі — ось той ідеал виховання, який бачить Микола Іванович. Він відзначав, що ми звикли протиставляти життя школі і школу життю, що життя йде своїм шляхом саме по собі, а виховання і навчання своїм. Значна частина людей переконані, що навчання є тільки підготовкою до справжнього життя. Школа має нероздільно злитися з життям, взявши на себе справу і загальнолюдської, і спеціальної освіти.

Для Пирогова було аксіомою, що кожен вчитель будь-якого ступеня школи тільки тоді відповідає своєму призначенню, коли одночасно з викладанням виховує своїх учнів. Офіційним курсом освіти повинна бути ідея загальнолюдського виховання, яка має підготувати до громадського життя високоморальну людину з широким розумовим кругозором. Гуманізм М.Пирогова ґрунтується на засадах християнства, моральних нормах людяності і громадянського обов'язку. Діяльність вченого свідчить і про його надзвичайні організаторські здібності; і про його здатність постійно генерувати нові ідеї та займатися пошуками шляхів їх вирішення; і про його великий вплив на багатьох людей різних професій, соціальних груп; і про велику заслужену шану, яку віддають йому впродовж століть мільйони людей. А головне, що саме він мав високе моральне право закликати: « Прагни бути і будь людиною». Тому, на нашу думку, педагогічна спадщина М.І.Пирогова не тільки не втрачає своєї актуальності, але й загострює так і не вирішену остаточно упродовж десятиліть проблему гуманізації освіти, підвищує відповідальність освіти за збереження і розвиток духовно-культурних цінностей людини.

Література

1. Бондар В. І. Дидактика / В. І. Бондар. — К. : Либідь, 2005. — 264 с.
2. . Городківська Н. Г. Буквар Т. Г. Шевченка / Городківська Н. Г., Городківський В. М. // Початкова школа, №3, 1984. — С. 68 — 73.
3. Грушевський М. С. Про старі часи на Україні / Грушевський М. С. // Початкова школа, №9, 1991. — С. 71.
4. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). — К. : Райдуга, 1994. — С. 6.
5. Історія дошкільної педагогіки. Хрестоматія / Упоряд.: З. Н. Борисова, В. З. Смаль. — 2—е вид., допов. — К.: Вища шк., 1990. — 423с.
6. Кіт Г. Г. Українська народна педагогіка. Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Кіт Г. Г., Тарасенко Г. С. — Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2008. — 302с.
7. Козак В. Р. Педагогічна спадщина геніального хірурга / В. Р. Козак // Подільський край, 28 січня 2011 р. — С. 4.
8. Кравець В. П. Історія класичної та зарубіжної педагогіки та шкільництва. Навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів / Кравець В. П. — Тернопіль, 1996. — 436с.
9. Красновський А. А. Педагогічні ідеї М. І. Пирогова / Красновський А. А. — М.: Учпедгиз, 1949. — С. 115—117.
10. Левківський М. В. Історія педагогіки: Навч.-метод. посібник. Вид. 3-е доп. Навч. пос. / Левківський М. В. — К.: Центр учбової літератури, 2008. — 190 с.
11. Лисенко Н. В. Педагогіка українського доквілля: У 2 ч.: Навч. посіб. / Лисенко Н. В., Кирста Н. Р. — К.: Вища шк., 2006. — Ч. 1. — 302с.
12. Пирогов Н. И. Вопросы жизни / Н. И. Пирогов // Избранные педагогические сочинения. — М.: Педагогика, 1985. — С. 29-51.
13. Пирогов Н. И. Чего мы желаем? / Н. И. Пирогов // Избранные педагогические сочинения. — М. : Изд-во Академии пед. Наук РСФСР, 1952. — С. 160-201.
14. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Поніманська Т. І. — К.: «Академвидав», 2006. — 456с.
15. Порудоминський В. И. «Жизнь, ты с целью мне дана!» Пирогов. Очерк. — М.: Мол. Гвардия, 1981. — 208с.
16. Ушинський К. Д. Педагогічні твори М. І. Пирогова / К. Д. Ушинський // Твори в 6-ти т. — К.: Радянська школа, 1954. — Т.1. — С. 281-330.
17. Чернілевський Д. В. та ін. Духовна культура особистості. — Київ — Вінниця: Академія креативної педагогіки, 2009. — 384с.
18. Ягупов В. В. Педагогіка: Навч. посібник. / Ягупов В. В. — К. : Либідь, 2003. — 560с.